

Kroó György SZABOLCSI BENCE

[Szellemi arcképvázlat a harmincas évekből]

A zsidósághoz fűződő irodalmi, tudományos, történelmi, zenei kapcsolatának korai (1917-18) nyilvános szakasza után – fordítások a *Köbelet*-ből, *Szirah könyvé*-ből, Bahja ibn Pakuda szeli-háiból, a *Bölcsesség könyvé*-ből, tanulmány *Zsidó zene, zsidó zenészek* címmel, mozaik *Francia zsidók a 17. és 18. században* címmel – Szabolcsi Bence szakmai írásaiból és irodalmi jellegű megnyilatkozásaiból hosszú időre eltűnik a zsidó tematika. Egy heves glossza 1921 februárjában jelzi ugyan a Kodály-tanítvány tájékozottságát és kikristályosodott nézetét a kor zsidó dalainak ún. népi eredetével és a magyarországi zsidó népdalgyűjtés feladataival kapcsolatban, sőt, egy káfkai hangulatú keserű novella 1922 júliusában – *Talyiga*. Egy halálra ítélt naplójából – hangot ad zsidó „világérzésének” is, de érdemben csak egy, a húszas évek végére datálható előadásának a hagyatékból előkerült kézírata utal arra, hogy Szabolcsi műhelyében ismét időszzerűvé kezd válni a zsidó zenetörténet problémáival való szembenézés. Ez a *Magyarországi zsidó dallamok* címet viselő előadás még jellegzetesen a magyar népzenei nevelkedett és magyar zenetörténettel foglalkozó muzikológus kitekintése, még csak kirándulás a zsidó zenetörténet egyik provinciájába. Már központi helyzetű a zsidó zene témája és tipikusan az egyetemes zenetörténet részeként, anyagként megközelített *A zsidó zenetörténet problémái* című 1931-es tanulmányban.¹ Nekünk is ez lehet kiindulópontunk, amikor most a 32-34 éves Szabolcsi, a zsidóság és a magyar zsidóság alapvető problémáján meditáló tudós szellemi arcképet kíséreljük meg felvázolni – a lehetőséghez képest, saját szavaival.

Ahogy a két cím összecsengése is felhívja rá a figyelmet, *A zsidó zenetörténet problémái* ép-poly alapvető-kiinduló összefoglalás és feladat-kijelölés a maga témájában, mint amilyen 1924-ben *A régi magyar zenetörténet problémái*² című tanulmány volt. Ebben az esetben sem csupán a tudományos kutatómunka új területének meghatározására, körüljárására irányul Szabolcsi belső szándéka; a fordulat ezúttal is a világnézetben bekövetkező átrétegződést, hangsúlyeltolódást jelez – annak idején a magyar kultúrában való hazatalálás jegyében –, tehát az egész emberi magatartást érinti. Ezért a szóban-forgó írás körébe nemcsak a *Libanon* című folyóiratban majd később meg-megjelenő zsidó zenei

vonatkozású cikkeket³ és a Heller Bernát 70. születésnapjára készült *Emlékkönyv*-be írott tanulmányt⁴ kell besorolnunk; ezeknél is jelentősebben képviseli Szabolcsi zsidó öntudatának elmélyülését, a zsidóság sorskérdéseivel egyre teljesebben és felelősebben azonosuló magatartását az a tény, hogy 1934 nagy részét Simon Dubnov *A zsidóság története az ókortól napjainkig* című jiddis nyelvű könyvének fordítására és a mű függelékeként napvilágot látott *A zsidóság története Magyarországon* című tanulmánya megírásának vagy sugalmazásának szentelte, hogy 1935-ben rendkívül jelentős gondolatokat fűzött a Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című könyvéről a magyar irodalmi sajtóban folyó vitához, hogy ezzel kapcsolatban, vagy egy évvel korábban, foglalkozott egy Krisztus-„portré” felvázolásával is, s hogy cikket írt a *Zsidó megújulás problémái*-ről. Nyilvánvaló, hogy mindez az 1933 körül sűrűsödő történelmi fordulatra adott válaszként, a náci Európa fenyegető árnyéka által kiváltott reakcióként is értelmezendő. Ezért ezt az egész problémakört a maga tudományos és emberi vonatkozásainak összefüggésében, egyszerre próbáljuk megvilágítani.

A zsidó zenetörténet problémái című írás első szakasz, amely legalábbis egy bizonyos szálon már szinte Pap Károly könyvének az előhírnöke, egyenesen megköveteli ezt a tárgyalásmódot.

„A zsidóság a maga legmélyebb és legörökkévalóbb álmait nem művészetében álmodta meg; ott éltek, ott valósultak meg azok a zsidó nép heroikus életnézésében, örök harcában az Isten országáért, gondolattól való megszállottságában, megváltói lázában. Az ilyen tragikus, vulkáni forróságú harcos világban, mely az életet szakadatlanul életen kívüli ideákhoz méri, az abszolút formákban sohasem bízik, s az emberi közösség szervezett formáit is hazugakként utasítja vissza, az élet

¹ in: *Magyar Zsidó Szemle*, 1931. 48. évf. május 5. szám.

² BpSzie, 1924. CXC VII. 285-302. l.

³ *Adatok a kelet-európai zene kialakulásához*, 1936; *Egy régi zsidó hangsorról*, 1938; *Zsidó zenei nyelvtan: a legrégibb kottázott bibliadallam*, 1941.

⁴ *A zsidó liturgia rövid zenetörténete*, szerk. Scheiber Sándor, 1941.

minden erejét összefogó teremtő művészet számára nem maradhat hely – ha ezt a művészetet mai értelmében vesszük; csak ha felismertük a zsidó eposzt a Genézisben, a zsidó drámát Jóbban, a zsidó építő-géniust Ézsaiásban és a zsidó polifóniát Spinoza traktárusaiban, mondhatjuk el, hogy a zsidó is művész-nép volt, mint bármely más, s a maga művészetét éppúgy a maga módján álmodta meg, mint akármelyik teremtő és álmodó nemzet.”

Szabolcsi gondolatmenete szerint a zsidó zenét „elsősorban népi produktumnak kell tekintetnünk”; legalábbis tanulmányában – mint ahogyan a magyar zenetörténet vonatkozásában a középkori-egyházi, a későbbi német és egyéb „megtelepedett” zenétől elhatárolta magát – nem kíván szólni

„a 17. század óta fel-feltűnő jelentős zsidó zenészekről, kik szinte kivétel nélkül annak a nemzeti kultúrának nyelvét beszélték, mely őket felnevelte, s ideiglenes otthonukká vált [...] A zsidó népi zene világa [...] csaknem valamennyiök szemében kalandos egzotikum maradt, vagy alig több annál; népük sajnos önmagában zárt szelleme nem érthette meg bennük a maga szabad, bár késői kivirágzását [...]”

Ezután méltatja, jellemzi Idelsohn kutatásait, aki „a keleten izoláltan megmaradt zsidó néptörzsek között (Jemen, Babilónia, Szíria) megtalálta a zsidóság hihetőleg legrégebbi tradíciójának élő emlékeit”, és ismerteti a tudósnak a teljes zsidó „vallásos zeneprodukció” rétegződéséről felállított elméletét.

Ebből olvassa ki Szabolcsi azokat a főbb kérdéseket és perspektívákat, „amelyek felé a zsidó zenetörténeti kutatásnak fokozott figyelemmel kell fordulnia”. Ezek egy része „a zsidó népzenei hagyomány régibb és újabb faktorainak viszonyára”, másik része „a régi zsidó zenekultúrának az egyetemes zenetörténetben elfoglalt helyzetére vonatkozik”.

Első kérdése a Biblia-olvasás hagyományának és a Biblia-szöveg 9–10. század óta rögzített értelemtagoló és akcentuációs jeleinek (neginák) összefüggésére vonatkozik. Ez a bibliai szöveg olvasásának (lekcio) egy, a neginarögzítés koránál sokkal, évszázadokkal régebbi népi tradícióját feltételezi. Második kutatási problémaként a bibliai tradíciónak a középkori dallamvilággal való összefüggését említi; véleménye szerint az újabb népi termés intenzitása valószínűleg olyan területeken erősebb, ahol a koncer-

váló tradíció gyengébb. Harmadik feladatként „Az európai zsidóság zenei dialektus területeinek megállapítását” szorgalmazza, és ő maga, az európai rítusok dallamkincsét tartalmazó gyűjtemények alapján, négy főbb régiót (nyugati szefard, német [askenaz], kelet-európai és balkáni) különböztet meg. Ezután következhet (4.) „idegen népi impulzusok kimutatása az európai dialektusban” és (5.) „az európai zsidóság újabb kori népi zeneprodukciójának” stiláris vizsgálata. Végül a legáltalánosabb érvényű kérdés: „Milyen szerepe van a régi zsidó zenének az európai zene-kultúra kialakulásában?”

A szűkebb értelemben vett szakmai megközelítést szolgáló kérdések és állítások között gondolatmenetünk számára egy látszólag odavetett kitérő mondat a legárulkodóbb, a legfontosabb. „Képzelt vagy valóságos otthon!” Dubnov könyvének a magyar zsidóság történetét tárgyaló függeléke 1934 decemberében burkoltan bár, de egyértelműen érezteti a magyar zsidó értelmiségi fiatalság tragikus izoláltságából fakadó rossz, labilis közérzetét. Az első világháború előtti Magyarország zsidóságának élete (a magyarországi zsidóság élete a kongresszusi elkülönüléstől kezdve)

„valóban három egymással párhuzamban élő réteg keretében játszódik le. E három réteg a magyarországi zsidóság minden vonatkozásában kimutatható, követhető és csaknem szigorúan körülhatárolható [...] Az *ortodoxia* [...] képviseli az ősi, négy-öt generáció előtt még általános és egyedül igaznak hitt, tiszta zsidó életmódot és gondolkodást [...] a keleti erőforrásból (bevándorló lengyel és orosz zsidóság) nemcsak megtartotta eredeti számarányát, hanem a kulturális és társadalmi asszimilációtól éppen vallási állásfoglalása folytán automatikusan elzárt híveinek számát gyarapítani is tudta [...] A nyilvánosság szeme előtt élő, az ország gazdasági és kulturális életébe rohamos iramban bekapcsolódó és csakhamar igen nagy fontosságúvá nőtt zsidóság nagy tömegeinek élete a *kongresszusi hitközségek* fennhatósága alá tartozott [...] Érzésben, gondolkodásban az új, liberális Magyarország gondolatvilágához tartozónak, sőt azzal azonosnak érezte magát [...] azonosnak érezte magát az országgal, s önmagát valóban zsidó vallású magyarnak tartotta [...] semmilyen oldalról nem gördült lényeges akadály a teljes asszimiláció elé, s ez a folyamat egészen a háború kitöréséig egységes, egyre fejlődőnek látszó vonalban haladt előre, olyannyira, hogy e nagyvárosi zsidóság tagjai közül számosan

tértek át a keresztény vallásra a teljes beolvadás mintegy formai betetőzéséül [. . .] E két ellentétes, egymás mellett élő zsidó réteg mellett mintegy fiatalabb generációként a múlt század utolsó éveiben alakult ki az *a harmadik zsidó csoport*, amely már teljesen a liberális szellemű Magyarország kultúráján nevelkedve a háború előtti évek jellegzetesen budapesti intellektuális légkörét alkotta. Ennek az aránylag kis számú csoportnak fejlett belső kultúrája, a nyugati értelemben vett európai szellem ismerete és elfogadása, az elméleti kérdések és társadalmi problémák iránt mutatott fejlett érzelme, az új művészeti irányokkal szemben érezhető fogékonysága jelentős szerepet biztosított a háború előtti Magyarország kulturális életében. E jellegzetesen nagyvárosi zsidóság a teljes szabadelvűség és látszólagos teljes elmagyarosodás közepette is önmagától, külső kényszer nélkül tudomásul vette, szinte megérezte azt, hogy az asszimiláció valójában csak a felületen ment végbe, s az ország társadalmi struktúrájában mélyen elásva bár, de lappangóan jelen van a zsidókérdés, és általános érdeklődést keltően hívta fel rá a figyelmet, anélkül, hogy érdemben valamilyen gyakorlati elintézetést javasolt volna. A kérdés felvetése olyan időpontban történt, amikor az asszimiláció fenntartás nélküli hívei és magvalósítói méltán hivatkozhattak rá, hogy a magyar élet legmagasabb régiói is nyitva állnak a zsidók előtt: a hadsereg előkelő funkcionáriusai, közhivatalnokok, politikai államtitkárok, egyetemi professzorok, országgyűlési képviselők és főrendi házi tagok kerültek ki a zsidóság sorából, anélkül, hogy ellentétek bármikor is megnyilvánultak volna. A magyarországi Herzl Tivadar által modern szellemben megindított cionista mozgalom a háború előtti Magyarország értelmiségi rétegéből csak keveset számíthatott hívei közé. A magyar zsidóság intellektuális rétege bensejében bizonytalan volt, önmaga sem tudta, hová tartozik; ennek a gyökértelenségnek következménye volt az a belső labilitás és ingadozás, amely egyrészt szélsőségekre hajlamosná, másrészt a való élettel szemben idegenné tette, s végül is értékei ellenére tragikus konfliktusok előidézője, e réteg teljes felbomlásának okozója lett.

A világháború kitörése még erősíteni látszott a teljes áthasonulás képét. A magyarországi zsidóság számarányának meg-

felelően vett részt a háborúban, és gazdasági erejét az ország rendelkezésére bocsátotta. A háborús magyar kormányokban Vázsonyi Vilmos miniszteri rangig emelkedett fel, s tekintélye, befolyása egy időszakban a magyar belpolitika alakulására bizonyos értelemben döntő jelentőségűnek tekinthető (1917–18).

Mégsem véletlen, hogy rövid idővel utána kirobbantak azok a lappangó problémák, amelyekről az előző fejlődő, gazdagodó nemzedékek – magyarok és zsidók egyaránt – csak vonakodva, nem szívesen vettek tudomást.

A háborút követő forradalmi megmozdulások lezajlása után a felzaklatott Közép-Európában, Magyarországon indultak meg először a később egyre jobban erősödő antiszemita mozgalmak. Az antiszemita hullámnak intézményesen megmaradt egyetlen törvénye, a „*numerus clausus*” (1920). Az új nemzedék már saját élményeiből ismeri tragikus izoláltságát, s ennek következménye a zsidó fiatalság bizonytalanságának növekedése. Az eddig intellektuális szerepet betöltő harmadik réteg helyét egy új nemzedék foglalta el, amely egyelőre sem a romantikus értelemben vett áthasonulás, sem a nemzetiségi szervezkedés jelszavaiban nem talál kielégülést és megnyugvást.

A zsidóság elhelyezkedése a háború utáni Magyarországon közelebb van még, semhogy e tisztán regisztratív összefoglalás keretében világos és tárgyilagos képet lehetne rajzolni róla. Ez annál nehezebb volna, mert az utóbbi esztendő európai eseményei Magyarország határain túlterjedően is aktuális, minden körülmények közt eldöntendő európai kérdésé tették a zsidó probléma megoldását. A megoldást meg kell találni, s higgyük, hogy az az általános emberi kultúra szelleméből fog fakadni s annak érdekeit fogja szolgálni.”

Akár Szabolcsi fogalmazta ezt a függelék, akár nem, ő is ahhoz az „új nemzedékhez” tartozott, „amely egyelőre sem a romantikus értelemben vett áthasonulás, sem a nemzetiségi szervezkedés jelszavaiban nem talál(t) kielégülést és megnyugvást.”. Azon, hogy a cionizmust zsákutcának tartja, Szabolcsi Miksa fiáról, Szabolcsi Lajos öccséről lévén szó, nem csodálkozhatunk. Annál inkább megdöbben a romantikus értelemben vett áthasonulás illúzióként való leleplezése, mert ezzel a magyar zsidóság asszimilációs törekvésének csődjét ismeri el. Éppen ez a marcangoló felismerés készteti Szabolcsit „zsidó-kö-

telékei” megerősítésére. A Dubnov-könyv fordítására neki van szüksége, nem a kiadónak vagy az olvasónak, hogy a zsidóság történeti vagy isteni missziójának kérdését, a zsidóság és a haza problematikáját saját maga számára tisztázza. „A fordító, szerző felhatalmazására, helyenként kiegészítette [...] a szöveget [...]. Ahol pótlásai külön szakaszokba kíváncsoztak [...] ott ezek a pótlások csillaggal elválasztva követik Dubnov eredeti szövegét”, olvassuk a fordítónak a szerző előszavához fűzött megjegyzésében. Nos, a leglényegesebb, a legszemélyesebb hangú és jellegű kiegészítés az V. fejezet után következő önálló szakasz, amely Szabolcsi zsidó világnézetének kvintesszenciáját adja.

„Sámuel az első jelentős próféta Mózes után. »Próféta« (nábi) néven a nép sokáig azt a szent életű, rajongó férfit érti, aki jövendőt mond, varázsigékhez ért, és esetleg isteni parancsok hirdetésével a népet helyes útra igazítja. De a név értelme nemsokára megváltozik, kimélyül. Próféta az a látnok lesz, az a harcos ige-hordozó, az Úr szavának tolmácsa, aki az erkölcsi igazság csorbíthatlan győzelmét, a bűn bukását, a jó megigazulását, Ción igazság útján való megváltását, a Messiást és birodalmát hirdeti, egyszóval Isten országát (»Malchut Somájim«) a földön. Isten országa: ez a megfogalmazás aránylag késői, a politikai élet hanyatlásának korából való, de maga a gondolat régi, és csakhamar középponti ideája lesz a zsidóságnak.

A próféták munkássága történeti szempontból hármasság: rekonstruálják és újraértelmezik a zsidó múltat, amely az ő megmintázásukban jut a nép öntudatába, s indul szélesebb távlatok felé; megteremtik a zsidóság szigorú erkölcsi mono-teizmusát és szellemi istenhitét, elnyomva a politeizmus minden maradványát, s a múltból-hagyományból is tervszerűen kifejtve minden ilyen irányú törekvést; és végül feloldják a zsidóságot, nemzetből emberiséggé.

Sámuel az első próféta Mózes után; s mily jellemző, hogy a hagyomány az ő szájába, a királyság megteremtőjének szájába adja azt az intő beszédet, mely először támadja a királyság intézményét, mely – még meg sem alakult az új államforma – máris óvja a népet annak veszélyeitől és káraitól. Valóban, alig szilárdul meg a zsidóság politikai élete, megszólal a zsidó lelkiismeret hangja, kezdettől fogva a felhördülő tiltakozás az élet igazságtalanságai ellen – kezdettől fogva a külső hatalom, a politikai berendezkedés ellen is! Mert Sá-

muel után hosszú sora jön a nagy Elégedetleneknek és Felháborodottaknak, az ostorozóknak és javítóknak, Náthántól és Élijáhutól a négy klasszikus mesterig (Jezsajás, Jeremiás, Ezékiel, Babiloni Névtelen), a »kis prófétáktól« Jézusig. Költők, akik sohasem hízelegnek: akik a zsidó királyt Izrael megrontójának fogják nevezni (mint Áhábot Élijáhu), a királyságot magát Istentől való elszakadásnak (mint Hósea), akiknek intelmeit az uralkodók feldühödve vetik tűzbe (mint Jeremiásét Jójákim), akiket mint hazaárulókat megveretnek és börtönbe vetnek; akik nyíltan megvetik hazájuk politikai szövetségeit és szövetségeseit (mint Jezsajás Egyiptomot), vagy nyíltan hirdetik az uralkodó hatalommal szemben, hogy »szolgáljatok a babilon királynak« (mint Jeremiás); látnokok, akik (mint a Babiloni Névtelen) ki merik mondani, hogy »minden nemzet – tehát a mienk is! – csak vízcepp, por-szem és fűszál az Úr előtt, egyedül az Ő szava állandó«, akik a »minden országok fölött egyetlen, egynevű Istent« fogják hirdetni (mint Zakariás); géniusok, akik (mint Jézus) végül felismerik, hogy az ő országuk nem e földről való. Valamennyien az igazi istenszolgálat elsőbb-

ségét fogják hangoztatni a politikai szervezet érdekei felett; s lesznek, akik nemcsak a rítust tartják majd hiúnak, hanem alapjában támadják meg a zsidóság politikai, sőt nemzeti egzisztenciáját is az egyetemes isteni igazság érdekében. (Hiszen még a legsajátságosabban nemzeti, még az önvédelmi háborúk is mind kevésbé számíthatnak rájuk.) A zsidó népi kiválasztottság hite tulajdonképpen itt virágozik ki, s egyúttal itt dől meg, helyesebben itt finomul egy új, szellemibb misszió tudatává. Egyetlen hivatásunk, hogy Istent szolgáljuk, s az igaz Istent megismertessük az emberiséggel; életünknek csak azért és csak annyiban van jogosultsága, amennyiben e hivatásunkat teljesítjük. A gondolat ereje természetes és határtalan; az emberi közösségeké véges és erőszakos. Hiába siratja el Jeremiás a pusztuló Judát; a seb fáj, mert a mi sebünk — de a zsidó állam, úgy, ahogyan volt, bálványimádással és bűnökkel fertőzötten, nem kellett a prófétáknak. Ción ne a zsidóság, hanem az emberiség központja legyen; ám éljen a nemzet, ha benne Isten igazsága él, de vesszen a nemzet, ha az igazság úgy kívánja! Mit is jelent a nemzet, még ha a mi nemzetünk is? Isten több mint a nemzet, több mint a zsidóság, Isten az egész emberiség közös igazságában él. (Ne feledjük, hogy ez a felismerés egy kicsiny, ellenségek közé ékelt nemzet öntudatában érik meg.) Így teszi meg majd a zsidó szellem a próféták tanításában azt a döntő lépést, amely a nemzeti vallástól az emberiség vallása felé visz, amely egyetlen közösség hitét egyetemes emberi hitté tágítja. Ennek az egyetemessé válásnak természetesen súlyos ára volt: a zsidóság itt a maga zárt lényét adja fel lassanként, s a próféták küzdelmeit is a nemzetük valóságos és ideális léte közötti feszültség okozza: ezek a költők beteljesítik s ugyanakkor legyőzik magukban a nemzetet. Jónás már pogányoknak fog prófétálni, Jób drámája már nem is zsidó környezetben játszódik, és kérdései legáltalánosabbak. Igen, ennek a kitágulásnak félelmetes ára volt: mert hiszen lehetett-e a szigorú rituálét, lehetett-e magát az államot fenntartani Jézusajás és Zakariás, a Babiloni Névtelen és Jézus elveivel? Azokkal az elvekkkel, amelyek az áldozatot és a bűnt, később az étkezési törvényeket nyíltan lényegtelennek, a háborút, a kényszert, az ítélkezést lehetetlennek deklarálták, s helyettük az alázatot, a szeretetet, a „tisztá szívét”, a szabadságot, a sze-

mélyes és magát áldozó „lélekben való istentiszteletet” hirdették? A mózesi törvényhozásnak, amely a zsidóságot elkülönítette, kiemelte, körülhatárolta, szerves betetőzése csodálatos módon épp a próféták tanítása, amely a zsidóság különállását feloldotta egy egyetemes, erkölcsi léteire eszmélt, »megváltott« emberiségben; előbb nemzetet kellett teremteni, amely a gondolatot hordozza, azután a gondolatban feloldani a nemzetet.

A próféták ily módon az élő lelkiismeret a zsidó szervezetben; ha épp a legnagyobbak működését nézzük, azt kell mondanunk, hogy kérlelhetetlenségében sokszor az öngyilkosságig menő lelekiismeret. Hangja az idők folyamán egyre erősebbé lesz — egészen az állam felbontásáig. Próféta, azaz erkölcsi ideál és politikai nemzetállam ideálja egyazon népi töből fakadtak, de egyre jobban elváltak egymástól, s végül szembekerültek egymással. Aki a próféta, s vele kapcsolatban a zsidó politikum történetét figyelemmel kíséri, látni fogja, hogy a zsidóság — ha nemzeti akaratát lelke legmélyebb hangjával azonosíthatjuk — az erkölcsi ideál kérlelhetetlen követelésével, a formák és korlátok felbontásával önmaga bontotta fel államát, mert az államot mint mesterséges emberi elhatárolást egyre inkább az isteni igazsággal ellentétben álló, erőszakos szervezetnek érezte. Az emberi lelkiismeretnek ilyen messzemenő — a politikai öngyilkosságig menő — következtetéseit, még ha ez a lelkiismeret az egész emberiséget gyökereiben érintette is meg, egyetlen nemzet sem vonta, nem vonhatta le a zsidóságon kívül; a próféta nemcsak a zsidó nép legmélyebb hangját, de az életben való hontalanságát is jelentette. Öngyilkosság, amely egyúttal fennmaradást, halhatatlanságot, örök életet hozott a zsidóságnak; tragikus magafelemésztés örök célok nevében. Mindez nem változtat a lényegen: a szervezet életének sokszor az az egyetlen és legfőbb hivatása, hogy ilyen lángoló és elperzselő lelkiismeretet világra hozzon — még akkor is, ha félelmes parancsait nem képes mindenben követni, mert hiszen élni akar, és az élet durvább törvényeinek van alávetve.”

A gondolat a XIII. fejezethez fűzött kiegészítésként folytatódik mint a babiloni fogság kommentárja.

„Azt mondhatnók ugyanis, a babiloni fog-

ság idején kettős program alakult ki a zsidóságban. Mai történeti terminológiával »nagy-zsidó« és »kis-zsidó« programként jelölhetnők meg őket. Egyik a zsidóság kibővülését, világeszmévé-tágítását írja zászlajára, és benne nem nehéz felismerünk a régi-új prófétai ideát; másik a papi néppé alakulás programja, mely kizárólagos »állami« törvényéül a Tórát ismeri el, s elmaradhatatlanul együtt jár bizonyos nemzeti bezárkózással, megszűkítéssel: benne a régi papi ideál győzedelmeskedik – a papi ideál, mely most, az állami élet önállóságának megszűntével, egyúttal a régi zsidó politikum, az államgondolat örököse. Előbbi nem vezetett határozott életformák, külső formák kialakulására, csak a zsidóság legbelső, eszmei magvát őrizte tovább mintegy zsarátok alatt. (Babiloni Névtelen vagy talán Névtelenek.) Utóbbi azonban képesnek bizonyult rá, hogy a zsidóságnak szétört és szinte vigasztalan helyzetében is új belső gerincet adjon, s megteremtse körülötte azt, amit a tiszta ideál önmagában soha nem adhatott meg: az összetartó és fenntartó szervezetet. Mindkettő a fennmaradásra gondol; de a prófétai program szinte csak a lélekére, a papi program a nemzettestére is, sőt elsősorban a nemzeti realitásra. Nem véletlen, hogy ez a »nemzeti reakció«, a zsidó »ellenreformációnak« ez a megkötő mozgalma, épp purifikátorokban és restaurátorokban, tudóspapokban és államférfiakban, kötött formák embereiben, Ezrában és Nehemiásban öltött testet.”

Jézus tanításához, zsidóság és kereszténység egymástól való elszakadásának indoklásához kapcsolódva zárja le Szabolcsi a Sámuel fellépésétől ihletett gondolatmenetet.

„Kevéssel azután, hogy Jézus tanításában megjelent a zsidó prófétai gondolat legélesebb és legvilágraszólóbb megfogalmazása, a zsidóságot magát egy sor vallási és nemzeti motívum végzetesen és örökre eltávolította a Jézus jegyében meginduló új mozgalomtól, a kereszténységtől. Vallási téren főként Pál apostol teológiája hatott eltávolítólag; ezt a teológiát, melynek középpontjában már Jézus Krisztus állott, Isten egyszülött fia, ki kereszthalálával *megváltotta* a világot bűneitől: az örökké egy *eljövendő* messiást, az emberiség *elkövetkező* megváltását hirdető zsidóság már nem tehetette

magáévá. Pál után a kereszténység útja feltartóztathatatlanul vezetett az Egyház felé, éppúgy, mint a zsidóságé egy újszerű, lazán rugalmas forma; a diaszporanemzet összetartó vallásának szervezet nélküli rítusvilága felé. Nacionális szempontból pedig a zsidóság nem fogadhatta el a kereszténységben a maga nemzeti létének teljes megtagadását, ugyanakkor, midőn e lét pusztá fenntartásának védelmében elkeseredett harcot vívott egy egész világ: az elnyomó római hatalom ellenében. Mert éppúgy, ahogyan a görög szellem világhódító formájának, a hellenizmusnak nem volt többé szüksége görög nemzetre, a zsidó szellem világhódító alakjának, a kereszténységnek sem volt többé szüksége zsidó nemzetre, a zsidó közösségre. Hiszen súlypontja mindjobban a pogány világra terelődött át, s mind többet is vett fel a mediterrán népek régi gondolatvilágából. »Katolikus« lett, »egyetemes« s egyúttal jellegzetesen európai; ázsiai születésének megkötöttségeit, nemzeti bélyegét mindjobban levetette, de egyúttal mindjobban felöltötte az új világszervezettel járó külső és belső megkötöttségeket. Ily módon a tragikus szakítás elkerülhetetlenné vált, s csakhamar be is következett: a zsidóságnak meg kellett tagadnia saját világraszóló gondolatát, a kereszténységnek meg kellett tagadnia saját gyökereit, a nemzetet, mely létrehozta, s a lelki szabadságot, melyben kivirágzott. Így szakadtak el egymástól zsidóság és kereszténység, a Kr. u. 1–2. század folyamán.”

Ennyire kész, kiforrott volt már Szabolcsi világnézete, amikor egy esztendő múlva, 1935 kora nyarán a Kosmos kiadásában megjelent *Zsidó sebek és bűnök* címmel Pap Károly „Vitairata, különös tekintettel Magyarországra”. Mivel mind zsidó, mind magyar „érdekeket” érintett, s őszinteségével tabunak tekintett problémákat feszegetett, rendkívüli visszhangja támadt. Tudomásunk szerint tizenhárom újságban, hetilapban, folyóiratban tizennyolcan szóltak hozzá, hallatta szavát Illyés Gyula, Komlós Aladár, Németh László és Kardos Pál is.

Szabolcsi hozzászólása, formája szerint a *Válasz* című folyóirat szerkesztőjének írott gépirásos levél, amely feltevéseink szerint azért nem készült a nagyobb nyilvánosság számára, mert a benne képviselt nézetek ellentétesek voltak az *Egyenlőség* álláspontjával; bizonyára tekintettel kívánt lenni Lajos bátyja érzékenységre is, de legfőképpen nem akarta megbántani édesapja

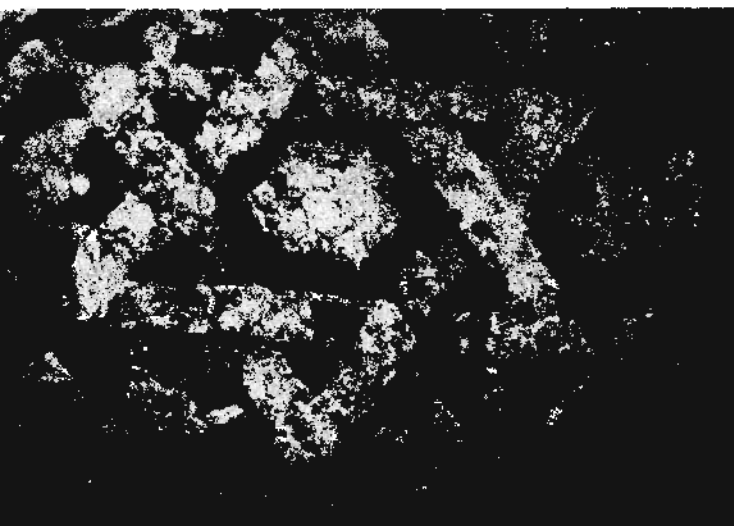
emlékét, azét az emberét, aki a magyar zsidók emancipációs harcának egyik legnagyobb alakja volt. Mint történész jól tudta, hogy a Tiszaeszlártól Szarajevóig álmódott magyar zsidó szivárványhíd e nagy polgárnemzedék számára joggal tűnhetett politikai realitásnak, a zsidókérdés megoldásának, s jól tudta, hogy azokat a kártyákat (a háború, a forradalom, az ellenforradalom, a numerus clausus, a világgazdasági válság, Hitler hatalomra jutása), amelyekbe tekintve mindez illúzióknak bizonyult, a történelem csak az utolsó két évtizedben terítette ki. De ő maga már belelátott ezekbe a lapokba, s Renan olvasása után, 1932-től mind a magyar, mind a zsidó sorsral kapcsolatban az lett a meggyőződése, hogy minden nemzet „a maga hitvallomását írta meg a saját történetében [...] felelős is azért, ami vele történik vagy történt. Külső végzet talán egyáltalán nincs is; csak »belül megírt« végzet van.¹ Ezt a „belül megírt” végzetet állítja szembe Szabolcsi most következő levelében mind az aszimiláció, mind a cionizmus „zsákutcáival”, per sze próféciaként, s nem a gyakorlati cselekvés vezérfonalát adva kortársai kezébe.

„Kedves Barátom, olvastam lapodban a Pap Károly könyvéhez fűzött nagyérdékű felszólalásokat, s úgy érzem, nekem is van valami hozzáfűznivalóm a kérdéshez. Pap könyve mély hatást tett rám, s nagyrésztben igazat adok neki; csak végső konklúzióit érzem ködöseknak, elzavarosodóknak, s úgy találom, hogy itt önmaga számára is tisztázatlan kérdéseket igyekezett körülírni általánosságokkal. Ahol leginkább igazat adok neki, azok a zsidóságról mint »öngyilkos nép«-ről szóló lapjai. Magam is úgy hiszem (s ezt Dubnov zsidótörténeti kézikönyvének magyar kiadásában igyekeztem röviden kifejtetni), hogy a zsidóság legnagyobb tette ez az öngyilkosság: ő az első és egyetlen nép, amely lelkiismeretének sehol sem tudott határt szabni, s nem állott meg vele politikai létének határainál sem: mert »Isten országát« a maga lehetséges földi országával ellentétben érezte, felbontotta ezt a földi országot. Maga bontotta fel, s nem a római erőszak; mert hiszen minden nép maga írja meg sorsát, a külső erőszak sikere vagy sikertelensége csak arra az akaratra jellemző, mellyel a megtámadott nép önmagáról lemond, vagy önmagát megtartja. E nagy felbontás végrehajtója a próféta s végső, legerősebb fokon Jézus volt; ő a zsidó nép nagy öngyilkossága, magafeladása — egyúttal beteljesülése. (Gondoljuk meg, melyik nép volna ma ilyesmire hajlandó,

melyik volna rá képes?) Épp ezért, amit Németh László kitűnő cikkében² a zsidó forradalmiságról mond, csak fele az igazságnak: az európai államalkotó akaratsnak nemcsak Marxot kellett elutasítania magától mint felbontó erőt, hanem egy Marxénál sokkal teljesebb gondolatot: Jézusból is mindazt, ami nem volt nyugatíva átértelmezhető. Jézus lényé kétségtelenül gyökerében érintette meg a teljes nyugati emberiséget, s ez az emberiség mélyen és egyetemesen visszhangzott rá; de lényének egyik lényeges alapvonását, a »szent anarchiát« nem tehetette magáévá. Európai bíróságok asztalán ma is ott áll a feszület, de a valóság mégis az, hogy Jézus nevében nem ítélt meg ember embert, Jézus nevében nem lehet háborút indítani, nem lehet hadsereget, fogházakat és vesztőhelyeket fenntartani. Mégis: a zsidóság-kereszténység ugyanúgy éltette Európát, mint a görög gondolat, s Európa, a nagy egész — mint ezt már a múlt század szabadgondolkodói felismerték — a legnagyobb egészekből, Hellászból és Judeából egyformán épült. Igaz, a nyugati világ államépítő és művészvilág volt, a zsidó pedig se nem államalkotó, se nem művész (ehhez talán az élet másfajta intenzitására volna szüksége); de az is tény, hogy ami önkínzó igazságfanatizmus, zsoldáros istenkeresés, misztikus példázókedv a Nyugat évszázadaiban kivirágzott mind megtalálta a maga útját az Ó- és Újtestamentumhoz. (Mondják, hogy az Újtestamentumot maga a zsidóság nem tette magáévá; de azt hiszem, az ilyen magávétevés nem formai deklaráción s még csak nem is öntudatos akaratlan, hanem ösztönön és sorson múlik; s a népek nem egyforma módon vetik alá magukat saját tetteiknek. Az európai zsidóság nagy erőfeszítései bizonyára elképzelhetetlenek Jézus nélkül, s ha lesz még a zsidóságnak nagy szava az emberiség számára, ez a szó talán rokonabb lesz a Jézuséval, mint a Spinozáéval vagy a Marxéval.) A zsidó lelkiismeret Jézusban az életnek egy új formájára vágyott; s nem tudom, hogy ez az új forma nem éppen a diaszpóra megaláztatásokkal teljes otthonatlan élete-e. Ebben is egy nép önrendelkezése érvényesül. S ezzel függ össze, amit Palesztináról mondhatok: a zsidóság ama része számára, amelynek elsősorban emberi méltósága, szabadsága, életigénye a fontos, most és talán sokáig Palesztina lesz az egyetlen menedék és meg-

¹ Kodálynak Bécsből 1932. december 1-én.

² *Válasz*, 1935. október, 589–597. 1.

ZSINAGÓGADÍS, KFÁRNÁUM (KAPERNAUM)

oldás; de a zsidóság másik – talán kisebb, de talán jobb – része ezentúl is csak a diaszporában végezheti a maga legfőbb feladatát az emberiség számára. Ahhoz, hogy a zsidó újra nemzetté váljék, nemzetté szűküljön: a zsidó lelkiismeret művének, a próféták és Jézus művének kellene megsemmisülnie a zsidóságban; erre pedig – bármily félelmes a zsidó romlás-züllés, eltévedés világszerte – egyelőre kevés a kilátás. A cionista Palesztina eddig csak egészségesebb és szabadabb földműves-kézműves ifjúságot nevel, de nem nemzetet. Ami a magyar zsidóságot illeti: itt pesszimistább vagyok, mint Illyés¹, Kardos² és a többiek; Madách egyik passzusát variálva azt mondhatnám, »míg ti a jövőben keressitek a fényt, én a rég lefolytban«. Hogy magyar zsidóság van-e, lesz-e, nem tudom; de hogy volt, az bizonyos. Bizonyára sokan vagyunk, akik láttuk őket magunk előtt: egy vagy két nemzedéket, melyben csodálatos – számunkra már jóformán érthetetlen – harmóniává egyesült magyarság és zsidóság, embereket, akikbe a külső és belső habitus legapróbb részletéig, mákszemnyi hazugság nélkül egy volt a két világ – a két világ, melynek problematikája, gyötrelme, születése-halála mibennünk előlről kezdődik és előlről fáj. Ilyen ember volt... de minek ide nevek? Bizonyára számos effajta csodája volt az 1840–1910 közötti évtizedeknek, talán számos példája en-

nek a kihalt vagy kiháló emberfajtának – ámbár bizonyára nem túlzok, ahogyan a történeti folyamatok általában nem termelik túl nagy számban az epizódikus, egyszeri, kísérleti típusokat. Hogy feltámad-e újra, és mi lesz a sorsa? hogy végte új »egyezmény«-nek kell-e létrejönnie a magyarság és zsidóság között, ki tudná. De különben is nem jobb-e, ha kivész vagy kivészett? Hiszen a történelem állítólag nem szereti és nem tűri a félmegoldásokat; hiszen ők a cionizmus szemében az egyetemes zsidóság elszáradt ága voltak, a magyarság szemében talán érdekes részvételi kísérlet a beolvadók részéről. (Egyáltalán, lehet-e legfőbb feladata egy népnek, hogy beolvadjon?) S mert ma egész életünk nem tudottá vagy hivatkozási lehetőséggé, frázissá halványult: nem volt-e az egész fölösleges, értelmetlen, hiába? Meddőn vesződöm ezekkel a kérdésekkel; sok közülük talán ugyanúgy adódik minden európai zsidó számára, aki alatt »megrendült a talaj«, s elsüllyedt a szigetnek nézett zátony. S mi lesz hát jövőre? Tud-e még ez a zsidóság gyökeret verni, le tudja-e küzdeni önmaga salakját, mely ma szóvivője minden vonalon? s vajon a magyarságban a jobb részé lesz-e a győzelem? Csupa kérdés, amelyre nincs válasz. Azt hiszem, a magyarság mindig számíthat majd rá, hogy kevés legjobbjaink az ő kevés legjobbjai mellett állnak, és ügyüknek, sorsuknak osztályosai lesznek a magyar nemzetéletem belül, s ha egyszer elkövetkeznek, a nemzethalálban, a magyar diaszporában is. Erre a magyar diaszporára nemcsak Németh László gondol; régóta gondol rá Kodály Zoltán is, akinek szeme mintha kezdettől fogva a magyar halál rémén függött volna, s aki már három éve felvetette egyik előadásában a »magyar hellenizmus«, egy nemzeti keretektől és országhatároktól független magyar szellemiség gondolatát. Úgy érzem, erre az »eszmévé-halás«-ra kell ma gondolnia magyarnak és zsidónak egyformán, ha élet, jövő és folytatás problémája áll előtte – erre és nem bántalmaira, sebeire többé. Kultúrák végső világformulázásában sokszor otthonatlan és elkevert fajok is részt vesznek, mert itt erényükké válhatik az a bűnük, hogy a csak-nemzeti érvényűt keresték, s hogy

¹ *Nyugat*, 1935. július, 37–41. l.

² *Válasz*, 1935. október, 597–603. l.

humánnum-igényük egyoldalúan, ingerületen érzékeny. Most talán újból olyasmiről van szó, amin magyarok és velük érző magyar zsidók együtt dolgozhatnak. Ha a rémnak szemébe néznek, talán itt is kiváltsággá lesz egy napon, ami most csak katasztrófának tűnhetik; s akkor majd olyan életen dolgozhatnak, melyhez képest a magyar államiság ezeréves élete kezdet vagy epizód; ahogyan az volt a zsidó állam élete a zsidó történelem számára, s a görög államok élete a görög gondolat útján.”

„Ha a rémnak szemébe néznek!” – Nem nézett a szemébe sem a zsidóság, sem a magyarság; Szabolcsitól a rém Gábor fiát ragadta el. S mégis, 1958-ban is, egy Brno felé gördülő vasúti kocsi-ban, e sorok írója előtt ezt az 1935-ös hitvallását erősítette meg. Pedig akkorra már a történelem újból feltette a kérdést: „le tudja-e küzdeni (zsidóság, magyarság) önmaga salakját [...] vajon [...] a jobb részé lesz-e a győzelem”, s a már-már újból megtalált szigetről, ki tudja hányadszor, ismét kiderült, hogy zátony. Ezért gondolhatjuk joggal, hogy ebben a hozzászólásban Szabolcsi magyar-zsidó világnézetének központi, végleges eszméjét fogalmazta meg. Ez a kép végre elég tágas, hogy minden lényeges beleférjen. A zsidó eszmévé halás gondolata Kodály „magyar hellenizmus” gondolatában lel párjára, s a diaszpóra „megaláztatásokkal teljes, otthontalan élete” nem más, mint az az új formája az életnek, amelyre „a zsidó lelkiismeret Jézusban vágyott”. Ószövetség és Újszövetség, Kelet és Nyugat között feszül most az égboltra a harminchat éves zenetörténész képzeletének, meggyőződésének szívárványhídja. Az „államépítő és művész” nyugati világ, amelynek el kellett utasítania Jézus „lényének egyik lényeges alapvonását, a »szent anarchiát«, a maga „igazságfanatizmusában, zsol-táros istenkeresésében, misztikus áldozókedvben” mégis eljutott a Bibliához; „az európai zsidóság nagy erőfeszítései is elképzelhetetlenek Jézus nélkül, s ha lesz még a zsidóságnak nagy szava az emberiség számára, ez a szó talán rokonnabb lesz a Jézuséval, mint a Spinozáéval vagy a Marxéval.” Annak a zsidóságnak, amelynek „a diaszporában kell végeznie a maga legfőbb feladatát az emberiség számára” a lelkiismeret: a proféták és Jézus műve.

A Jézust őrző zsidóság gondolata és ez a Jézus-portré a legfontosabb újdonsága, hozama Szabolcsi harmincas évekbeli meditációinak, és nyomában ott van a 17. század Kelet-Európájának profétája, Baál-Sém. Feltehetőleg a *Válasz* szerkesztőjéhez írott levéllel egykorú az a ceruzával sebtében papírra vetett vázlat, amely nem is a Jézus, hanem a Krisztus feliratot viseli.

„A 4 zsidó. Mózes, Jezsajás, Krisztus, Bál Sem.¹ 4 külön embertípus: ugyanegy szellemnek 4 féle megfogalmazása; 4 féle szembenállás a világgal ugyanennyi nézőpontból. Az első kettő: a földhöz kötött zsidóság. A föld fanatikus szeretetével. A »kemény« megfogalmazás. Az utóbbi kettő: a földtől külön élő zsidóság, a »föld nélküli« örök szellem.

A zsidó gőg és elzárkózás két évezreden át. Mégsem mondta ki soha, hogyan értették meg az idegen nyugati fajták valaha is, mi volt, mit s miért szenvedett Krisztus? Hiszen az ő szellemük idegen a zsidóságtól, tehát Krisztustól is. Hogy most elszakadnak a kereszténységtől, hogy új szegénymozgalmak bukkannak fel, ennek az igazolása. Tehát mi volt az ő helyzetük a kereszténységhez kétezer éven át? A mai kereszténység akkori keletű, mikor a zsidóságtól elvált: mikor egyházzá lett és állammá: mert ez a két koncepció a zsidóságtól idegen. De ezek a népek mással is voltak elfoglalva: művészetet, államot, tudományt és birodalmat csináltak; mikroszkópot, fugát, eposzt, várost, szobrokat – magát a zsidó gondolatot feladták. De mi volt közöttük a valódi (vallási) gondolat? Szent Ferenc, Bach, Echkhart¹, Santa Theresa² – mik ezek tulajdonképpen? Krisztus állandó lehetősége a zsidóságban.

Kétféle zsidó arc. (Schütznél. Chasidizmus – kereszténység)

Krisztus visszafoglalása.

¹ Baál-Sém

Meg fogják-e érteni valaha a nyugati népek, hogy Krisztus folytatója nem a pápa, hanem a Bál-Sém?

Kempis Tamás. — A magyarok közelsége.”

A gondolatsor Baál-Sém felé, a hászideus mozgalom felé kanyarodik.

Szabolcsi cikke, amely *A zsidó megújulás* címet viseli³ így kezdődik:

„Az a növekvő nyugati irodalom, mely a hászidizmus mozgalmával, s általában a keleti zsidóság vallási forrongásával foglalkozik, csak újabban jut tudatára annak, hogy a hászideus mozgalom többet jelent, mint passzív vallásos ábrándozást, misztikus elszigeteltséget vagy kiválasztottak áhítatát: a maga végső konzekvenciáiban mélyre ható szociális program áll mögötte, olyan program, mely ha nem valósult is meg, hiszen az egész mozgalom csakhamar zsákutcába került — a zsidó vallásos megújulás legerősebb tényezőjévé lehet.”

Az állam nélküli zsidóság, az eszme népe; az egyház, sőt a Talmud nélküli zsidóság, a hászidizmus, avagy a zsidó pietizmus ábrándképe. Megérkeztünk, visszaérkeztünk Bachhoz és Schütz hászideus zsidó portréjához. Krisztus visszafoglalása Baál-Sém által; a kereszténység valódi gondolatát mégis Szent Ferenc, Bach, Eckhart, Santa Theresa képviselte! Azt, hogy a fiát Ábrahám Istene vette-e el tőle, fogadta el áldozatként, vagy Gábor sorsa annak a közös sorsnak volt a része, amellyel a zsidóság a maga „Jézusával rokonabb” nagy szavát hallatta 1944-ben az emberi lelkiismeret felébresztésére — Szabolcsi tanár úr sohasem tudta eldönteni.

¹ Eckhart mester

² avilai Szt. Teréz -az istennév birtokosai

³ csak kéziratát ismerem.

Chájim Lenszki

VEDER A KÚTBAN

”A kút kiürült, a vedre leér,
a kerti madár is szállani kél,
a ház de sivár, a ház alig él,
s a vándora vissza se tér.”

Ki dalolta ma itt e gyásznapi dalt?
E dalt, amely álmot messzire hajt?
Hát így a beépült térre rivallt
kéményt keserítve a szél?

Nem ily szomorúak a téli szelek,
az őszi szele az, mely így kesereg . . .
Hess, hess, te sötét vendég, ki veled,
bagoly, kit elüldöz az éj!

Ágyam fejinél ül, ködpuha gyász,
égő szeme, Jahrzeit-gyertya, vigyáz,
s nem lanyhul az átkos csőrben a láz,
mint az éjszaka hangja kísér:

”A kút kiürült, a vedre leér,
a kerti madár is szállani kél,
a ház de sivár, a ház alig él,
s a vándora vissza se tér.”

Avigdor Háméiri

ÉJFÉL

Istének a falak
intenek a falak: az arc haloványabb
átszűrrik a képek: nagy semmi az emlék
sóhajtják a könyvek: szemed is megfáradt
rásuttog a füst is
rásuttog a füst is: részegség részegség

Megkondul az óra
megkondul az óra: te is te is egyszer —
pislákol a mécses, himbálódzik minden
egyszerre homlokodon csókol majd az Isten:
Menj, pihenj le. Ámen.